

UDK 37.091.64:069:37(497.5)
1.02 Pregledni znanstveni članek
Prejeto: 15. 10. 2013

Vesna Rapo*

Pisanke i krasopisanke iz zbirki Hrvatskoga školskog muzeja u Zagrebu

Zvezki za spise ('pisanke') in zvezki za lepomis ('krasopisanke') iz zbirk Hrvaškega šolskega muzeja v Zagrebu

Exercise books for essays and exercise books for handwriting from the collections of the Croatian School Museum in Zagreb

Izvleček

Prispevek predstavlja nad 3500 različnih zvezkov za vse učne predmete, ki jih hrani muzej v zbirkah 'Učni pripomočki' in 'Izdelki učencev in učiteljev' hrani muzej. Desetletja so uporabljali na Hrvaškem zvezke z Dunaja, a od sredine 19. stoletja so jih tiskali tudi v hrvaških mestih. Zvezke so pripravljali večinoma hrvaški avtorji Đuro Ester, Ljudevit Modec, Milan Gogulja, Simon Frangeš, Franjo Klaić, Julije Gollner in dr. Veliko zvezkov so tiskali v založbi Pokrajinske vlade, nekatera pa so založili avtorji sami kot npr. učitelj Franjo Klaić. Del zvezkov in lepomisnih zvezkov ima tiskana tudi navodila: kako se mora sedeti pri pisanju, kako držati pero pri pisanju, o položaju pisave, vrste pisav kot ležeča ali pokončna. Posebej so predstavljeni šolski zvezki in zvezkov za lepomis (v hrvaščini in nemščini), ki so jih uporabljali na Hrvaškem v obdobju Avstro-Ogrske.

Abstract

The article presents over 3500 different exercise books for all subjects kept by the museum in its collection 'Teaching aids and the work of students and teachers'. For decades, exercise books from Vienna were used in Croatia, but from the mid-19th century they were printed in various Croatian towns. Most exercise books were created by Croatian authors such as Đuro Ester, Ljudevit Modec, Milan Gogulja, Simon Frangeš, Franjo Klaić and Julije Gollner. Many exercise books were printed by the Regional Government's publishing house, whilst others were published by their creators, e.g. the teacher Franjo Klaić. Some exercise books, especially those used for learning handwriting, also had instructions about how to sit while writing, how to hold a pen, the position of the writing on the paper, or for the typefaces, such as italic and regular. The exercise books used in Croatia during the Austro-Hungarian monarchy are discussed separately, among them exercise books for handwriting (in Croatian and German).

* Vesna Rapo, univ. dipl. arheolog i etnolog, muzejska savjetnica, Hrvatski školski muzej, Zagreb, Hrvatska; e-mail: vrapo@hsmuzej.hr

U Hrvatskom školskom muzeju u zbirkama *Nastavna sredstva i pomagala te Radovi učenika i nastavnika* čuva se oko 3500 različitih bilježnica za sve nastavne predmete. Zbirka bilježnica prikuplja se još od odluke o osnutku Muzeja 1871. godine pa do danas, a povijest njezina prikupljanja nedjeljiva je od povijesti prikupljanja muzejske građe za zbirke Muzeja u cijelosti.

Prikupljane su na različite načine, što kupnjom ili donacijama od njezinih proizvođača ili samih autora iz zemalja Monarhije, hrvatskih proizvođača i autora,¹ ali i donacijama pojedinih osnovnih i srednjih škola u Hrvatskoj tijekom druge polovine 20. stoljeća.

Manji broj je izložen i predstavljen stručnoj i široj javnosti u *Stalnom postavu HŠM-a*, koji je otvoren za javnost 2000. godine,² a dio je bio predstavljen i na izložbi *Od pločice do kompjutora* (1999.) uz koju je organiziran niz radionica pisanja *krasopisom*, koje se kontinuirano do danas organiziraju i vode u Muzeju.

U zbirkama su bilježnice za vježbanje u računstvu, zadaćnice, crtanke za slobodno crtanje, crtanke za mjerstvo, pisanke s pretpisima, pisanke bez pretpisa, bilježnice za pismene vježbe, za diktate, pisanke za kružno, uspravno i koso pismo s pretpisima i bez pretpisa i dr., i to iz razdoblja 19. i 20. stoljeća.

Danas, ova zbirka ima povijesni, kulturni, edukativni i dokumentarni značaj i može se analizirati sa različitih aspekata.

Za ovu analizu odabran je manji izbor bilježnica vezan za jezikoslovnu pouku. Iako uz jezikoslovnu pouku povezujemo vježbanje u govoru, čitanje, pismene vježbe, povezujemo je sa zornom poukom, u uporabi su brojna pomagala za učenje istih, od različitih pomagala za pisanje: pločica za pisanje, kartončića, papira, brojnih i viševrsnih slovnica, značajni dio zauzimaju različite bilježnice – pisanke i krasopisanke za učenje različitih jezika te krasopisa.

Analizirane su *pisanke* i *krasopisanke* (na hrvatskom i njemačkom jeziku) koje su bile u uporabi u hrvatskim školama, na prostoru nekadašnjih Kraljevina Hrvatske i Slavonije te Vojne Krajine, a iz razdoblja su 19. i početka 20. stoljeća i povezane su uz nastavne predmete učenja jezika – hrvatskog, njemačkog i krasopisa.

Da bismo ukazali koliko je bilo važno pisanje, a posebice lijepo pisanje – krasopis dat ćemo naglasak i na stariji period prije tiskanja samih bilježnica. Valja naglasiti da su prije uporabe pisanki učenici pisali na pojedinačnim listovima papira ili karticama, koje su svaku za sebe numerirali te se tako mogao pratiti njihov napredak u pisanju. Takve vježbe u pisanju provodile su se koncem svakoga mjeseca i koncem svakoga poljeća - polugodišta. Nerijetko su se na kraju školske godine radovi uvezivali u zajedničku – skupnu bilježnicu pojedinog razreda, te su ih izlagali na školskim izložbama završnih radova. No, tijekom druge polovine 19. stoljeća iste se izlagalo na velikim

1 Medved, Josip: *Hrvatski školski muzej, njegov postanak i uređenje*, HPKZ, Zagreb, 1902.

2 *Hrvatski školski muzej 1901.-2001.* Katalog stalnoga postava, HŠM, Zagreb, 2001.

Uzorci za lijepo pisanje s pretpisima, Joseph Payer, Wien, 1820 (HŠM Mp 5287/2).

gospodarskim, školskim, zemaljskim i svjetskim izložbama, na kojima su i dobivane brojne nagrade i priznanja.

Za ilustraciju ćemo istaknuti primjere iz škola u Vojnoj krajini koje su bile poznate po uspjehu u krasopisu. Koncem svakoga mjeseca dostavljali su se različiti izvještaji o djelovanju svake škole, a Okružnicom od 12. 12. 1774. godine bilo je određeno da se *uzorna pisma* – *Musterschriften* moraju svaki mjesec dostaviti pukovnijskom zapovjedništvu. Naglašavano je da se djeca što više pridržavaju prepisivanja tekstova pisanih i na slavonskom jeziku (u Vojnoj krajini je nastavni jezik bio njemački), da se imaju vježbati u *pravopisanju* i *kazivanju u pero*, a da učitelji pri obuci u pisanju moraju biti prisutni u školi.

Krajiške su škole morale ispitna pisma učenika dostavljati na uvid školskoj komisiji, a analiza je pokazala, da se previše pažnje poklanjalo *Kanzlei pismu*, *Fraktur pismu*, te različitim uresnim pismima. Stoga je naredbom od 18. 5. 1785. određeno da se prije svega mora njegovati *kurentno pismo*, a da se o uspjehu toga pisma dobiju dokazi, imaju školski nadglednici pri polugodišnjim ispitima u svakoj školi kazivati učenicima u pero nekoliko rečenica, koje se pišu bez linija, a dva najbolja diktata imaju se s ostalim uresnim pismima podnijeti školskoj komisiji. Ta je naredba obnovljena 19. 6. 1786. uz uputu, da se kazivanju u pero ima namijeniti osobita pažnja.³

Važnost krasopisa u školama Vojne krajine je možda i bio poticaj da su autori prvih pisanki bili učitelji iz krajiških škola. Za unaprijeđivanje krasopisa, jednoga od najvažnijih predmeta uvedene su 10. 8. 1834. godine *Krasnopisne pregledalice* od Josipa Payera: 1. *Deutsche Current-Vorschriften*, 2. *Englische Latein-Schrift*, 3. *Kanzlei-Schrift*, 4. *Fraktur-Schrift* koje su tiskane u Beču. Krasopisna obuka je godine 1840. unaprijeđena knjigom istoga autora Josipa Payera: *Systematische Anleitung zur Kalligraphie*, također tiskana u Beču, kao dopuna za *pregledalice*. Payerove *pregledalice* su godine 1862. zamijenjene sa Greinerovim pisankama u svim školama. Zatim *Pregleda-*

3 Cuvaj, Antun: *Građa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. I., str. 531. Zagreb, 1910.

Vježbanje u krasopisu pisano po prijatelju učionicah, Julije Hühn. Zagreb, 2 pol. 19. st. (HŠM Mp 5130).

lice *Anleitung zur deutschen Currentschrift von Josef Paulić*,⁴ koji je sastavio i za litografiju priredio *Uzorke za krasopisnu obuku*.

Krasopisna obuka dobila je novi poticaj s *Nacrtanim pisankama* u četiri broja pod imenom *Narodna pisanka*, autora Petra Zoričića, koje je kr. Dvorska kancelarija otpisima od 8. i 15. 7. 1863. godine preporučila za opću uporabu u ovozemaljskim pučkim školama.

Iako u osvit 19. stoljeća postoje tiskare u Osijeku, Zadru, Dubrovniku, Rijeci, Varaždinu i Zagrebu, tiskalo se malo, a naklade su bile skromne, a kako je Zagreb u to vrijeme dio jedinstvene geopolitičke, a nadasve kulturne cjeline Austro-Ugarske Monarhije glavni impulsi dolaze iz Beča, a dijelom i iz Budimpešte.⁵

Stoga ne iznenađuje da su se desetljećima u Hrvatskoj rabile pisanke i krasopisanke bečkih autora, ali i prve tiskane pisanke bez obzira što su autori iz Hrvatske tiskaju se u Beču, te tek od sredine 19. stoljeća tiskaju se i u hrvatskim gradovima Zagrebu, Varaždinu, Karlovcu, Osijeku i dr.

U drugoj polovini 19. stoljeća, nakon Bachova apsolutizma te nakon Hrvatsko-ugarske nagodbe 1868. godine i u Hrvatskoj se stvaraju povoljniji uvjeti za prosvjetno i kulturno djelovanje. Organiziranje hrvatskoga učiteljstva i osnivanje Hrvatskog pedagoško književnog zbora 1871. znatno su pridonijeli povoljnijoj klimi za brojna događanja, pa tako i za tisak knjiga, udžbenika i priručnika, te pisanki i krasopisanki.

Tako da u drugoj polovini 19. stoljeća pratimo veliki angažman hrvatskih učitelja na osmišljavanju i priređivanju brojnih pisanki i krasopisanki od kojih ćemo izdvojiti one najznačajnije⁶ kao što su pisanke od Đure Estera, ravnajućeg učitelja u Koprivnici, koji je sastavio za pučke škole pisanke i risanke u više brojeva s pretpisima i podcrtanim

4 Josef Paulić (1804.-1877.) je bio Oberlehrer u k.k. Sluiner-Regiments Hauptschule u Rakovcu, gdje je službovao 42 godine.

5 Više u: Platzer, Stjepan: *Izum i razvoj štamparstva u Hrvata: Kulturno-historijska crtica*. Grafička revija 1930., br. 1-2, str. 151-164.; Rapo, Vesna: *Kolorirane litografije, ilustrativna nastavna pomagala u zbirka Hrvatskoga školskog muzeja*, HŠM., Zagreb, 2012.

6 Više u: Rapo, Vesna, u: *Hrvatski školski muzej 1901.-2001*. Katalog stalnoga postava, HŠM, Zagreb, 2001., str. 35-60.

Uzoropisanke za narodne, građanske i zanatlijske učione, Plichal; Ignac Fuchs, Wien; Prag, 1870 (HŠM Mp 5123).

uzorcima. Ljudevit Modec je zajedno s Milanom Roguljom priredio pisanke za pučke škole koje su imale veliku primjenu. Zatim Đuro Kuten, učitelj risanja i krasopisa, svojim napisima i raspravama sudjelovao je u kreiranju i izradi te primjenjivanju metoda kod priređivanja pisanki i krasopisanki, na osnovi svojih iskustava u praksi. Učitelj Simon Frangeš zaslužan je što je u hrvatske škole uvedeno uspravno pismo. Upravo uvođenje uspravnoga pisma je potaknulo brojne rasprave, da li je bolje koso ili uspravno pismo. Rasprava je rezultirala, da se počelo više paziti kako djeca sjede kod pisanja, ali i zaslužan je što je svojim predavanjima, svojom brošuricom i pisankama potaknuo učitelje na veće razumijevanje i veći interes za krasopis. U svojoj knjižici *Naputak za uspravno pismo* (1892.) bori se za uporabu uspravnoga pisma pa je utoliko i uspio, jer je Zemaljska vlada uvela od te godine uspravno pismo kao obvezno pismo u školama. Kako su postojali i protivnici toga pisma pa i pisanki one će biti zamijenjene.⁷

Već spomenuti učitelj Milan Rogulja izradio je za hrvatske učitelje oblike slova za uspravno pismo, koje je također Zemaljska vlada iste 1892. godine propisala za uporabu u svim školama. Slova su se zorno predočavala djeci i to s pomoću mrežice u kojoj je slovo napisano. Isprva udružen s Ljudevitom Modecom surađivao je oko izrade pisanki, a poslije izdaje pisanke samostalno pod svojim imenom. Julije Gollner također je autorom pisanki za pučke škole koje su tiskane u šest brojeva za latinicu i

⁷ Cuvaj, Antun: *Grđa za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas*, sv. IX., str. 331-334. Zagreb, 1913.

Pisanika za mladež hrvatskih pučkih škola, Ester Gjuro, Tisak „Leykama“, Koprivnica; Gradec, 1884 (HŠM Mp 864/6).

šest brojeva za ćirilicu. Pokušao je da pronade način kako bi se spojile dobre strane pisanja bez pretpisa sa onima s pretpisima. Učinio je to tako da je građu za pojedini broj pisanke otisnuo na posebnoj kartici i priložio je dotičnom broju pisanke.

U hrvatskim pučkim (osnovnim) školama upotrebljavane su i Greinerove pisanke. Te su pisanke bile na visokoj cijeni ne samo u Hrvatskoj već i u drugim zemljama, a prema mišljenju brojnih učitelja i najbolje.

Za hrvatske škole nastao je novi preokret – povoljniji za krasopisnu pouku s djelovanjem učitelja i ravnatelja učiteljske škole u Zagrebu Franje Klaića, koji je izdao više djela, a najznačajnije je *Sustavna obuka u krasopisu* za oba pisma latinicu i ćirilicu, te *Sustavna obuka u krasopisu uz taktiranje* (za hrvatski i njemački jezik). Franjo Klaić bio je učitelj s velikim iskustvom, jer je i sam poučavao krasopis i bio je jedan od poznatijih *krasopisaca*.

Većina pisanki i krasopisanki tiskana je u nakladi Zemaljske vlade, Odjela za bogostovlje i nastavu, ali hrvatski autori – najčešće učitelji, nerijetko, i u vlastitoj nakladi tiskaju različite pisanke s pretpisima ili bez njih.

Dobra pisanka je izvrsno pomagalo u krasopisnoj obuci. Kod dobre pisanke su važni dobar papir, oblik, crtovlje i građa – pretpisi – što podrazumijeva pravilno izvođenje zorno prikazanih i točno označenih dijelova pojedinih slova.

Kod izbora pisanki i krasopisanki rukovodilo se brojnim prednostima koje su isticane za pojedine. Stoga izdvajamo već spomenutu krasopisanku - *Sustavna obuka u krasopisu uz taktiranje* (za hrvatski i njemački jezik) učitelja Franje Klaića.

Pisanje po taktu preporučivalo se iz više razloga. Prije svega uz njih se moglo skupno poučavati. „Uz taktovanje priuča se ruka za jednako i pravilno gibanje, počem

Kružno pismo sa pretpisom Broj 1, Kr. zem. naklada školskih knjiga, Zagreb, kraj 19. st. (HŠM Mp 30523).

Pisanka s pretpisima Broj 2, Simon Frangeš, Zagreb, 1892 (HŠM Mp 30532).

pismena postaju jasnija i točnija ne samo položajem, nego i udaljenošću pojedinih crta, ali valja da se izmjenjuje sa slobodnim pisanjem.

Postupak pri taktovanju posve je jednostavan. Svako slovo označuje se lakim ili brzim taktom, takt se može davati udarcima, riječima: gore, dolje ili tanko, debelo itd. Takt daje sam učitelj, zatim pojedini bolji učenici, onda slabiji učenici i napokon cijeli skupovi učenika.“⁸

Isticalo se da su zadaćnice lice učenika – vježbanje – prepisivanjem iz knjige, na osnovi pretpisa, zapisivanjem onoga što se naučilo ili pisanje po diktatu... . Stoga ne čudi da se cijelo to razdoblje isticalo koliko su značajne predvježbe za pisanje, jer pisanje je tehnička vještina, koja se uspješno može obavljati samo ako je oštro oko, da se može valjano shvaćati razne oblike i okretnu ruku. Predvježbama u pisanju imali su se učenici uputiti, da slova znaju raspoznavati u prostoru, naročito na tabli, da znaju pravilno sjediti kod pisanja, držati pisaljku i praviti raznovrsne crte, upoznavati se s pravicima, zatim ih valja učiti spajati crte iste debljine, okomite i kose, tanke kose crte, debele kose crte itd.

⁸ Basariček, Stjepan: Pedagogija. III. Dio Posebno obukoslovlje. HPKZ, Zagreb, 1884., str. 324.-327.; Šiller, Dragutin: Metodika obuke u krasnopisu. Zagreb, 1903.

U metodici krasopisa ili lijepoga pisanja ističe se jednostavnost u pisanju, jasnoća – čitljivost, pravilnost ili simetrija, jednaka duljina slova, jednaka udaljenost, jednaka debljina pisma, pismo mora biti slobodno i čisto.⁹

Pisanje se trebalo učiti u svim razredima osnovne škole, a u prvom se razredu spajalo s poukom u čitanju.

Postojale su i preporuke kakve trebaju biti pisanke. Moralo se paziti na izbor papira, koji je trebao biti dobar da ne promače, da je dosta jak, ali ne odviše debeo, modro smeđe boje ili bjelkasto žute boje. Ako je moguće trebale su sve pisanke biti jednakoga oblika i veličine (što nije slučaj). Omot je trebao biti jednostavan i tamne boje, a ako je tiskan slikovni prikaz trebao je zadovoljavati estetske zahtjeve.

Dio pisanki tiskan je s crtovljem (linijama na kojima se piše), ali neke su tiskane s praznim listovima. Mnogi učitelji krasopisa osuđivali su tiskanje bilo kakvog crtanja - linija, željeli su da učenici uče pisati posve slobodno, bez ikakvih crta, a protivnici su zagovarali teoriju iskustva iz prakse, da je to nemoguće.

Isticali su, da se sam zadatak krasopisne obuke ne bi mogao dobro provesti bez crtovlja u pisankama, što naravno uvjetuje omjer slova o čemu su također postojala različita mišljenja. Potrebno je da ono bude u posebnom mjerilu. Prvi u Hrvatskoj koji je sastavio mjerilo za crtovlje je školski nadzornik Franjo Andres.

Veliki broj pisanki i krasopisanki su s pretpisima, ali i bez njih. Upravo na tu temu su se desetljećima vodile rasprave, da li da se koriste pisanke s pretpisima ili učenici trebaju učiti pisati slobodno. I jedna i druga metoda poučavanja imale su svoje zagovornike i protivnike. Zato su u uporabi bile i jedne i druge. Pisanke su bile ili prazne, ili je u njih predpisano ono što imaju učenici pisati, a nerijetko su učitelji sami dopunjavali pisanke i krasopisanke bez pretpisa, da bi učenicima olakšali proces učenja pisanja.

U pisankama i krasopisankama s pretpisima tiskane su ponajčešće i upute kojima se predočavao rad u krasopisnoj pouci. Pisanje počinje s ravnim, kosim, svijanim, uspravnim i vodoravnim crtama, dijelovima slova, a onda samim slovima, zatim pisanje riječi, rečenica te samih odlomaka pojedinog teksta, da li on bio poučnoga, pripovijesnog ili religijskoga sadržaja. U pisankama s pretpisima su s lijeve strane tiskani uzorci za pisanje: slova, riječi, narodne poslovice, moralne izreke, te tekstovi ponajviše religijskoga sadržaja, a desna je slobodna kako bi učenici mogli vježbati. Gradivu u krasopisnoj pouci pripada i pisanje brojki, kako arapskih tako i rimskih.

Također pratimo i iz kratkog pregleda naslovnica pisanki i krasopisanki da imamo različita vrsta pisma – koso pismo, uspravno pismo i kružno pismo, koja su u uporabi bila desetljećima. Kako smo već istaknuli tijekom druge polovine 19. stoljeća vodile su se rasprave, koje pismo valja koristiti, koje je bolje sa različitih aspekata od metodičkog do zdravstveno odgojnoga. Od 1892. godine u hrvatskim školama se piše

9 Šiller, Dragutin: *Metodika obuke u krasopisu*. Zagreb, 1903.

Sustavna obuka u krasopisu ut taktiranje (dopunjena izdanja - Franjo Klaić; Julije Hühn; Lavoslav Hartman), Zagreb, 2. pol. 19. st. (HŠM Mp 5285/1, 6).

uspravnim pismom, ali vrlo brzo se uvjerilo u praksi da se s njim ne postiže ništa više nego s kosim pismom, za koje se tvrdilo da ponajbolje zadovoljava anatomske i fiziološke potrebe pravilnoga držanja tijela kod pisanja. Rasprave su završile s ponovnim uvođenjem kosoga pisma u nastavni program.¹⁰

Na tehnički dio obuke u pisanju spada držanje tijela i pera, položaj pisanke, kretanje ruke i kvaliteta pisaćih sprava. Uz dio pisanki i krasopisanki tiskane su i upute - kako sjediti pri pisanju, kako držati pero i dr.

Tek kad se nauči pravilno sjediti – pravilan položaj tijela dok dijete sjedi u klupi, pravilan položaj ruke s kojom se piše i pravilno držanje pisaljke, te pravilno držanje pisanke na klupi u odnosu na položaj tijela i ruke s pisaljkom, tek tada se počinje s pisanjem. Djeca trebaju da sjede po zdravstvenim propisima, a prema tomu trebaju da su odabrane i školske klupe.¹¹

¹⁰ Šiller, Dragutin: *Metodika obuke u krasopisu*. Zagreb, 1903., str. 97.-113.

¹¹ Više u: *Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1874.; *Zakon od 31. listopada 1888. Ob uređenju pučke nastave i obrazovanja učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji*, Zagreb, 1888.; Rapo, Vesna. *Izgled školske učionice potkraj 19. stoljeća*, u: *Hrvatski školski muzej 1901.-2001*. Katalog stalnoga postava, HŠM, Zagreb, 2001., str. 25-26.

Recimo i da su pisanke i krasopisanke različitih formata, te različitih uveza, stariji primjerci su šivani, dok su kasniji klamani. Naslovnice su najčešće litografirane, s urenim slovima, vinjetama, grbovima, a nerijetko se tiskaju i upute za uporabu, slikovni prikazi položaja ruke tijekom pisanja, način držanja pera te pravilnoga sjedenja u klupi tijekom pisanja.

Zaključimo da se u ovoj kratkoj analizi nastojalo istaknuti neke od osnovnih značajki bilježnica za učenje lijepoga pisanja ili krasopisa - pisanki i krasopisanki, koje su bile u uporabi u hrvatskim školama tijekom 19. i početkom 20. stoljeća, te predstaviti neke od autora istih, a poznatijih hrvatskih učitelja toga razdoblja.

Izvori i literatura

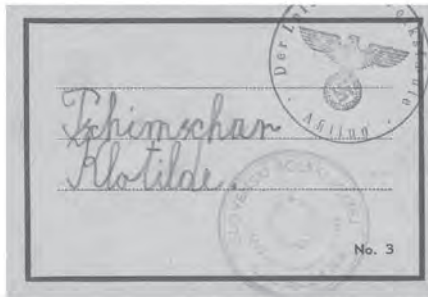
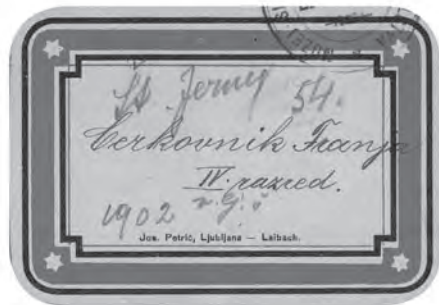
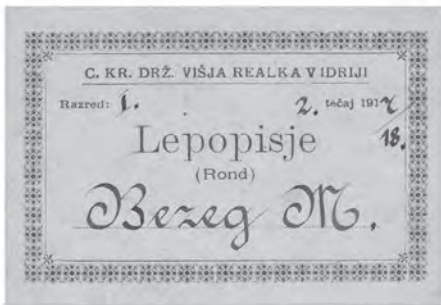
- Basariček, Stjepan: *Pedagogija. III. Dio. Posebno obukoslovlje*. HPKZ, Zagreb, 1884.
- Cuvaj, Antun: *Školski Zakon od 31. listopada 1888. s provedbenim naredbama i načelnim rješitbama*, Zagreb, 1901.
- ***: *Grada za povijest školstva kraljevina Hrvatske i Slavonije od najstarijih vremena do danas, sv. I.-XI*. Zagreb, 1910.-1913.
- Hartmann, Stjepan: *Školski Zakon od 14. listopada 1874. i od 31. listopada 1888., ili školsko pitanje u nas*, Zagreb, 1893.
- Hrvatski školski muzej 1901.-2001*. Katalog stalnoga postava, HŠM, Zagreb, 2001.
- Hrvatski učitelj. Časopis za školu i dom*, Tisak dioničke tiskare, Zagreb, 1877.-1893.
- Hrvatski učiteljski dom. Glasilo HPKZ-a, SHUD-a i HŠPZ-e*, HPKZ, Zagreb, 1908.-1920.
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1884./5.*, Zagreb, 1886.
- Izvešće o stanju školstva u Hrvatskoj i Slavoniji svršetkom školske godine 1889./90.*, Zagreb, 1891.
- Maruševski, Olga: *Devetnaesto stoljeće u opremi tiskarskog proizvoda u Hrvatskoj*. U: *Zbornik radova 2. kongresa Saveza društva povjesničara umjetnosti SFRJ*. Celje, 1978.
- Medved, Josip: *Hrvatski školski muzej, njegov postanak i uređenje*, HPKZ, Zagreb, 1902.
- Napredak. Časopis za učitelje, odgojitelje i sve prijatelje mladeži*, Zagreb, HPKZ, 1859.-1914.
- Platzer, Stjepan: *Izum i razvoj štamparstva u Hrvata: Kulturno-historijska crtica*. Grafička revija 1930., br. 1-2, str. 151-164.
- Službeni Glasnik Kr. Hrv.-Slav.-Dalm. zemaljske vlade, Odjela za bogoštovlje i nastavu*, Zagreb, 1883.-1920.
- Školstvo u Hrvatskoj i Slavoniji od njegovog početka do konca 1895.*, Kr.-Hrv.-Slav.-Dalm. zem. vlada, Zagreb, 1896.

Šiller, Dragutin: *Metodika obuke u krasnopisu*. Zagreb, 1903.

Zakon od 14. listopada 1874. ob ustroju pučkih škola i preparandijah za pučko učiteljstvo u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1874.

Zakon od 31. listopada 1888. ob uredjenju pučke nastave i obrazovanja učitelja u kraljevinah Hrvatskoj i Slavoniji, Zagreb, 1888.

Zakonska osnova o ustrojstvu narodnih školah. Preštampano iz „Sloge“. Tiskom Lavoslava Hartmana i družbe. Zagreb, 1871.

Z razstave Zgodbe šolskih zvezkov, 2011-2012.